İslâm Epistemolojisinde ve İrfan Geleneğinde Bilişsel-Manevî Kavramların Burhânî ve Keşfî Hiyerarşisi

Mukaddime: Hakikatin İnşasında Akıl ve Kalp Bütünlüğü

Âlemlerin Rabbine sonsuz hamd, O'nun kâinata rahmet ve hidayet rehberi olarak gönderdiği Hâtemü'l-Enbiyâ Muhammed Mustafa'ya (s.a.v.), ehl-i beytine ve ashabına nihayetsiz salât ve selâm olsun.

İslâm düşünce geleneğinde hakikate ulaşma çabası, ne yalnızca soyut, ilhamdan yoksun bir **akıl yürütme (rasyonalizm)** ne de şer'î ölçülerden kopuk, kuralsız bir **sezgicilik (mistisizm)** üzerine bina edilmiştir. Ehl-i Sünnet vel Cemaat akidesi, bilhassa Mâtürîdî kelâmı ve Hanefî fıkhının o muazzam kuşatıcı şemsiyesi altında, **aklî istidlâl** ile **kalbî müşahedeyi** erişilmez bir denge içinde meczetmiştir. Şer'î delillerin (Edille-i Şer'iyye) sarsılmaz hiyerarşik yapısı olan **Kitap, Sünnet, İcmâ** ve **Kıyas**, bu entelektüel ve ruhsal binanın temellerini oluştururken; Nakşibendî usulü gibi bâtınî terbiye ve nefis tezkiyesi ekolleri, bu temeller üzerinde yükselen rabbânî şahsiyetin manevî görüş açısını, **feraset ve basiret**'ini keskinleştirmiştir.

İçinde bulunduğumuz modern ve postmodern çağın karmaşık krizleri—yapay zekânın ontolojik sınırları ihlal eden felsefî iddiaları, biyoteknolojik müdahalelerle eşyanın ve insanın yaratılış kodlarının (fıtrat) bozulması, kripto varlıkların getirdiği yeni, spekülatif iktisadî mefsedetler—karşısında, bir İslâm âliminin salt zâhirî kurallarla, ezberlenmiş metinlerle yetinmesi düşünülemez. Bu tür çetrefilli ve çok boyutlu meselelerin halli; aklın burhânî kesinliği ile kalbin irfânî keşfini, eşyanın hakikatini ve ilâhî muradı kavramak üzere birleştiren kuşatıcı bir "Hikmet" nazariyesini zorunlu kılar. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de beyan buyurulduğu üzere, ﴿يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَن يَشَاءُ﴾ ﴿وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا﴾ *"Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir"* (el-Bakara 2/269).

Bu kapsamlı tahkik ve tahlil raporu, İslâm epistemolojisinin ve manevî terbiyesinin temel yapı taşları olan **A'yân, Beyan, Burhan, İrfan, İşrak, Hikmet, Nazar, İstidlâl, Taklid, Tahkik, Feraset ve Basiret** kavramlarını ele almaktadır. Söz konusu kavramların fıkhî, kelâmî ve tasavvufî bağlamlarındaki etimolojik ve semantik derinlikleri, aralarındaki hiyerarşik bağlar ve güncel fıkhî-itikadî meselelere (Makâsıd-ı Şerîa ekseninde) nasıl tatbik edilecekleri, metodolojik bir titizlik ve manevî bir derinlikle incelenecektir.

1. Varlığın Ontolojik ve Epistemolojik Temeli: A'yân ve Beyan

İslâm metafiziğinde ve kelâm ilminde varlık hiyerarşisinin doğru bir şekilde anlaşılması, eşyanın dış âlemde (hâriçte) zuhur etmeden önceki ilâhî statüsünün bilinmesine sımsıkı bağlıdır. Varlığın hakikati mefhumu, bizi doğrudan **"A'yân"** kavramına götürür.

A'yân-ı Sâbite: İlâhî İlimde Eşyanın Hakikati ve Mahiyeti

"A'yân" kelimesi, Arapça'da "ayn" kelimesinin çoğulu olup, **bir şeyin bizzat kendisi, zâtı, esası, özü ve mahiyeti manasına gelir**; aynı zamanda kesret (çokluk) ve taayyün ifade eden bir terimdir.[1] "Sâbit" kelimesine izafe edilerek oluşturulan **"A'yân-ı Sâbite"** tamlaması ise, eşyanın **mutlak yokluktan (adem-i mutlak) müberra (uzak)** olduğuna delalet etmek içindir.[1] Ehl-i Sünnet inancına göre Cenâb-ı Hakk'ın zât-ı akdesi ile beraber isim ve sıfatlarının da ezelî ve ebedî olması, O'nun mutlak ilminde herhangi bir "hiçlik" veya "bilgisizlik" ihtimalini kökünden ortadan kaldırır.[1]

A'yân-ı sâbite, tasavvufî ve kelâmî ontolojide, eşyanın dış âlemde madde veya enerji formunda görünür hale gelmeden önce, Allah'ın ezelî ilminde bir "bilgi" (ma'lûm) olarak mevcudiyetini ifade eder.[1] Bunlar hâriçte (dış dünyada) varlık kazanmış (mevcut) olmayıp, Allah'ın ilminde sabit olan **"yoklar" (ma'dûmât)** yahut kendi başlarına var olma gücüne sahip olmayan **"mümkinler"** hükmündedir.[2]

İrfan geleneğine, bilhassa İbnü'l-Arabî'nin sistemleştirip daha sonra Nakşibendî sülûkunda **"Vahdet-i Şühûd" (Görüşte Birlik)** süzgecinden geçirilerek ifrat ve tefritten arındırılan o nurlu anlayışa göre, varlığın zuhuru ontolojik olarak üç temel taayyün (belirginleşme) safhasından geçer [2]:

1. **Taayyün-i Evvel (Şuûn-ı Sâbite):** Eşyanın birbirinden ayırt edilmeksizin, ilâhî ilimde küllî, gayr-i mufassal bir bilgi olarak bulunduğu mutlaklık safhasıdır.[2]
2. **Taayyün-i Sâni (A'yân-ı Sâbite):** Eşyanın ilâhî ilimde birbirinden ayrılmış, sınırları çizilmiş ve farklılaşmış (bi't-temeyyüz ve'l-mufassal) bir vaziyette bulunduğu aşamadır. Bu durum, varlıkların dış âlemdeki kaderlerinin yazıldığı **müşahhas modelleri (mecâlî)** ve **kalıplarıdır (mezâhir)**.[2]
3. **Taayyün-i Hâricî (A'yân-ı Hâriciyye):** Eşyanın Allah'ın "Kün" (Ol) emriyle dış âlemde fiziki veya ruhanî olarak zuhur ve tecelli etmesi; yani **"halk" (yaratma)** eyleminin tahakkuk ettiği safhadır.[2]

Bu derin hikmet bağlamında, dış âlemdeki kesret (çokluk), varlıkların müstakil zâtından değil, a'yân-ı sâbitelerin ilâhî ilimdeki farklılığından neşet eder.[2] İlâhî zâtın, bütün mümkinlerin suretinde kendine tecelli etmesi **"Feyz-i Akdes"**, ezelde sabit olanın aklî âlemden hissî âleme aksetmesi (dışta zuhur etmesi) ise **"Feyz-i Mukaddes"** olarak isimlendirilir.[2]

Biyoteknoloji ve A'yân-ı Sâbite İlişkisi: Günümüz modern dünyasında, biyoteknoloji, genetik manipülasyonlar (örneğin CRISPR-Cas9 teknolojisi), klonlama ve insan-makine entegrasyonu (transhümanizm) gibi gelişmeler, eşyanın "A'yân-ı Sâbite"sindeki ilâhî tasarıma felsefî ve ahlâkî bir başkaldırı potansiyeli taşır. Eşyanın dış görünüşü (a'yân-ı hâriciyyesi) üzerinde tasarrufta bulunmak, insanlığa verilmiş bir hilafet (yeryüzünü imar) görevi olsa da; bu tasarrufun fıtratı bozacak, **nesli ve cinsi tahrif edecek (Makâsıd-ı Şerîa'daki hıfz-ı nesil ilkesini yıkacak)** bir mefsedete dönüşmesi haramdır. Zira klasik kelâm metinlerinde de vurgulandığı üzere, mahlûkat mevte (ölüme veya değişime) maruz kalınca sureti ve cismi gider, ancak hakikati ve **mahiyeti (a'yânı)** devam eder.[1] Eşyanın a'yân-ı sâbitesi asla değişmez (bizâtihî müstahîl); Allah'ın ilmi mâlûma tâbidir.[2] Dolayısıyla insanın genetik kodlarıyla oynayarak yeni bir "fıtrat" yaratma çabası, sadece fıkhî bir haddi aşma değil, ontolojik bir hüsrandır (*Nisâ 4/119 ayetinde şeytanın "Onlara emredeceğim de Allah'ın yaratışını değiştirecekler"* vaadi bu tehlikeye açık bir delildir).

Beyan: İlâhî Hakikatin İnsan İdrakine İnkişafı

"Beyan", lügatte açığa çıkmak, zuhur etmek, ayrılmak ve açıklamak anlamlarına gelir. A'yân-ı sâbite, ilâhî ilimde sükût halinde bulunan hakikatler iken, bu hakikatlerin dış âleme kelâm, fiil ve yaratılış (tekvin) kodlarıyla aktarılması "Beyan"dır. Bu sır Kur'ân-ı Kerîm'de (الرَّحْمٰنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ خَلَقَ الْإِنسَانَ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ) *"Rahmân, Kur'ân'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı (düşünmeyi ve ifade etmeyi) öğretti"* (er-Rahmân 55/1-4) şeklinde tezahür eder. Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat kendisi mahlûkata yönelik en büyük "Beyan"dır *(Âl-i İmrân 3/138)*.

Eşyanın A'yân'ı ontolojik bir sabitliği ifade ederken, Beyan bu sabitliğin epistemolojik olarak insan idrakine sunulmasıdır. İslâm âliminin, El-Âlim El-Rabbânî'nin asli görevi, Kur'ân ve Sünnet'in zahiri beyanından yola çıkarak eşyanın batını hakikatine (a'yânına) nüfuz etmek; şer'î nassları anlarken dilin etimolojik ve semantik inceliklerini fıkıh usulünün kurallarıyla tahkim etmektir.

2. Aklî ve Mantıkî Süreç: Nazar ve İstidlâl

Hanefî-Mâtürîdî geleneği, akla mutlak ve bağımsız bir tanrısallık atfetmekten ziyade, onu hakikati bulmakla, şer'î teklifleri (sorumlulukları) idrak etmekle mükellef bir "idrak aleti" ve ilâhî bir lütuf olarak kabul eder. İnsanın A'yân'dan süzülen Beyan'ı anlaması için metodik bir zihnî çabaya ihtiyacı vardır. Bu bilişsel çaba İslâm mantığında ve kelâmında **Nazar, İstidlâl ve Burhan** hiyerarşisinde somutlaşır.

Nazar: Bilinenden Bilinmeyene Zihnî Seyahat

Düşünme (tefekkür), mantık ilminde zihni hatalardan koruyan, doğru düşünmenin kurallarını ve ölçülerini gösteren, şuur muhtevalarını temellendirilmiş bilgiye (yakîn) ulaştıran sanattır.[3] İslâm düşüncesinde, itikadî konularda akla rol veren kelâm âlimlerine (bilhassa Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile ulemasına) "Ehl-i Nazar" denilmiştir.[3]

"Nazar", kelâm ve mantık ıstılahında, zihnin halihazırda bildiklerinden (malûm) yola çıkarak

bilinmeyene (meçhul) doğru yaptığı sistemli ve metodik yolculuktur. Bağdâdî'nin bilgi nazariyesinde altı çizildiği üzere, **insanın bilgi elde etmesi ancak şu yollarla mümkündür** [4]:

- Beş duyu (havâss-ı selîme)
- Bedîhî (apaçık) aklî zorunluluklar
- Haber-i sâdık (doğru ve mütevâtir haber)
- Nazar (Aklî tefekkür ve kıyas)

Tarihte Semeniyye gibi bazı marjinal fırkalar, bilginin sadece beş duyu ve bedîhiyatla elde edilebileceğini savunarak nazarı (teorik akıl yürütmeyi) reddetseler de; İslâm uleması nazarın iptalinin imkânsız olduğunu, zira bizzat "nazarın geçersizliği" iddiasının bile bir nazara ve istidlâle muhtaç olduğunu söyleyerek bu safsatayı çürütmüştür.[4] Bizzat ilâhî haberin (vahyin) sıhhatinin ve Allah'ın elçisinin doğruluğunun (mucizenin delaletinin) ispatı nazarın tashihine bağlıdır.[4]

İstidlâl: Delilden Medlûle Ulaşma Sanatı

"İstidlâl", mantık terimi olarak bir veya birden çok önermeden başka bir önerme çıkarma, akıl yürütme işlemidir.[3] Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin asırlarca elden ele dolaşan meşhur *et-Ta'rîfât*'ında ve kelâm ulemasının ıstılahında "delil"; bilinmesi, başka bir şeyin (medlûl) bilinmesini gerektiren, gerçeğe veya kanıtlanması istenen hususa ulaştıran vasıtadır.[5]

Kelâmcılar delili, bilgi kaynağına göre *Aklî* ve *Naklî (Lafzî/Sem'î)* olarak iki ana gruba ayırırlar [6]:

- **Naklî Deliller:** Vahye ve habere dayanan delillerdir. Şer'î hiyerarşide **(Edille-i Şer'iyye) Kitap (Kur'ân), Sünnet ve İcmâ** bu gruba girer.[6] İtikadda delil olabilmesi için Kur'ân'ın ve mütevâtir sünnetin "Sübût" (nakledilme) ve "Delâlet" (mananın açıklığı) yönünden kat'î olması şarttır.[6]
- **Aklî Deliller:** Bütün öncülleri akla dayanan delillerdir.[6] Bu deliller öncüllerinin niteliğine göre İslâm mantığında **"Sınâât-ı Hams" (Beş Sanat)** başlığı altında tasnif edilir.[6]

İstidlâl sürecinde zihin, ampirik verileri ve vahyî nassları öncül olarak kullanır; tümdengelim (ta'lîl), tümevarım (istikrâ) veya analoji (kıyas) yoluyla sonuca ulaşır. Ancak Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıları burada Uluhiyet makamını tenzih eden çok hassas bir epistemolojik ayrım yaparlar: "Ma'rifet" kelimesi, öncesinde bilinmeyen bir şeyin nazar ve istidlâl yoluyla sonradan elde edilmesi (hâdis bilgi) anlamı taşıdığı için, Allah'ın eşyaya dair ezelî bilgisi hakkında (ya'rifu / tanıyor, kavrıyor) fiili kullanılmaz; ancak ve ancak (ya'lemu / ezelden biliyor) denilir.[7] Allah'ın ilmi eserden delile, delilden sonuca gitmeye (istidlâle) muhtaç değildir; istidlâl mahlûkata has bir acziyetin ve tekâmülün aracıdır.[7]

3. Burhan ve Yakîn: Hakikatin Şeksiz Şüphesiz İspatı

Aklî istidlâlin ve **"Beş Sanat"ın (Burhan, Cedel, Hatâbe, Şiir, Safsata/Mugalata)** zirvesinde "Burhan" yer alır. Aristo'nun *Organon* külliyatından mülhem olup Fârâbî, İbn Sînâ ve Gazzâlî eliyle İslâm mantığına sağlam bir şekilde entegre edilen bu sistemde, tartışmasız kesin bilgi veren ve

doğruluğunda zerre şüphe bulunmayan yegâne kıyas türü burhandır.[6] Gazzâlî, hakiki burhanı **"doğruluğu devamlı olan, değişikliğe uğraması imkânsız bulunan ve kesin bilgi meydana getiren delil"** olarak tanımlamış ve bu metodu Ehl-i Sünnet kelâmının savunmasına (hususan Bâtınîlere karşı) uyarlamıştır.[6]

Burhanın Temeli: Yakîniyyât (Kesin Bilgiler)

Burhanın öncülleri **"Yakîniyyât" (kesin bilgiler)** veya **"Zarûriyyât"** olarak adlandırılır.[6] Objektif realiteyle tam uyumlu olan bu önermeler, zihinde hiçbir kuşkuya yer bırakmaz. İslâm epistemolojisinde zaruri ve kesin bilginin yedi ana kaynağı (kategorisi) vardır ve bunlar hiyerarşik bir tablo halinde şu şekilde özetlenebilir [6]:

Yakîniyyât (Kesin Bilgi) Türü	Mahiyeti, Özellikleri ve Epistemolojik Değeri
1. Evveliyyât (Bedîhiyyât)	Zihnin, dışarıdan bir eğitime, deneye veya gözleme ihtiyaç duymadan, sırf kavramları bir araya getirdiğinde anında idrak ettiği apaçık gerçeklerdir. (Örn: "Bütün, parçasından büyüktür"). Diğer tüm deliller nihayetinde buraya dayanır; aklın en sağlam temelidir.[6]
2. Fıtriyyât	Zihnin, kıyas için gereken "orta terim"i (illeti) fıtraten barındırdığı ve zahmetsizce sonuca ulaştığı önermelerdir. (Örn: "Dört, çift sayıdır"; zira akıl çiftin ikiye bölündüğünü fıtraten bilir).[6]
3. Müşâhedât (Hissiyyât)	Beş dış duyu (görme, işitme vb.) veya iç duyular (vicdâniyyât; açlık, korku hissi) vasıtasıyla elde edilen ampirik yargılardır. ("Ateş yakıcıdır" veya "Ben korkuyorum" gibi).[6]
4. Mücerrebât (Tecribiyyât)	Tekrarlanan deneyler sonucunda zihinde şüphe bırakmayacak şekilde oluşan nedensellik bilgisidir. "Bu sonucun tesadüf olamayacağı" inancına dayanan gizli bir kıyas içerir (Örn: İlaçların tedavi edici etkisi).[6]

5. Hadsiyyât (Sezgisel)	Güçlü bir zihnî sezgiyle (hads) ulaşılan ve şüpheyi izale eden yargılardır. Olaylar arasındaki bağı gözlemle anında kurma yetisidir.[6]
6. Mütevâtirât	Yalan üzere birleşmeleri aklen, âdeten ve mantıken imkânsız olan devasa bir topluluğun verdiği haberlere (nakle) dayanan yargılardır. Bu, İslâm dininde Kur'ân'ın ve Sünnet'in günümüze ulaşmasının temel taşıdır.[6]
7. Bedîhiyyât (Genel)	Nazarî (teorik) çabaya gerek kalmadan zihnin kolayca ve apaçık şekilde kavradığı genel hakikatlerin tamamını kapsayan çatı kavramdır.[6]

Burhan Çeşitleri:

Bu kesin öncüller kullanılarak kurulan burhan kendi içinde de felsefi bir hiyerarşiye tabidir:

- **Burhân-ı Limmî (Argument a priori):** Orta terimin, sonuçtaki hükmün hem zihindeki (epistemolojik) hem de dış dünyadaki (ontolojik) illeti/sebebi olması durumudur. En kuvvetli ve kâmil burhandır.[6] (Örn: "Şu adamın ateşi var (illet), ateşi olan hastadır, o halde bu adam hastadır").
- **Burhân-ı İnnî (Argument a posteriori):** Orta terimin, sonucun dış dünyadaki varlığının illeti olmayıp sadece zihnen hüküm verilmesine zemin hazırlamasıdır. Eserden müessire, mahlûktan Hâlık'a giden yoldur.[6]

Yapay Zekâ ve Epistemolojik Yanılsama (Safsata): Bugün modern bilimin ve teknolojik aklın zirvesi kabul edilen Yapay Zekâ (AI) algoritmaları ve Büyük Dil Modelleri (LLM), İslâm mantığı açısından tahlil edildiğinde, bunların ürettiği bilgi asla "Burhan" derecesinde değildir. Yapay zekâ, devasa verileri istatistiksel olasılıklarla işleyerek (tümevarım / istikrâ) sonuçlar üretir. Ürettiği çıktılar en fazla *Mücerrebât* (deney verileri) veya ekseriyetle ***Zanniyyât* ve *Meşhûrât*** kategorisine girer. İslâm epistemolojisinde **zanniyyât, "Hatâbe" veya "Cedel"** sanatının konusudur, mutlak hakikati veren Burhan'ın değil.[6] Dahası, yapay zekânın "halüsinasyon" görmesi (uydurma veriler sunması), İslâm mantığında **"Safsata" veya "Mugalata"** (vehmiyyâttan / kuruntulardan oluşan yanıltıcı delil) olarak tanımlanır.[6] Bir İslâm âlimi, yapay zekânın ürettiği fetvaya veya bilgiye itimat edip "Tahkik" derecesinde bir hüküm bina edemez; zira makinenin *Evveliyyât*ı (fıtrî bedâheti) ve *Vicdâniyyât*ı yoktur.

4. İnancın Epistemolojik Tekâmülü: Taklidden Tahkike

İslâm akaidinde ve fıkhında kişinin iman, idrak ve amel dünyası durağan bir zemin değildir. Akıl,

nakil ve kalbî süreçler, insanı avamî, sathî bir kabullenişten (taklid), sarsılmaz ve derin bir hakikat şuuruna (tahkik) taşımalıdır.

Taklid: Zannî Bağlılık, Otoriteye Teslimiyet ve Tehlikeleri

Sözlükte birinin boynuna gerdanlık veya kılıç takmak anlamına gelen **"Taklid"**, fıkıh ve usul-i fıkıh terimi olarak; "Nassın (Kitap ve Sünnetin) bulunmadığı veya açık olmadığı durumlarda, bizzat delilini araştırmaksızın, istinbat metodunu bilmeksizin bir müçtehidin (otoritenin) görüşüne uyarak amel etmek" demektir.[8] Fıkhî (amelî) konularda avamın, şer'î delilleri doğrudan Kur'an ve Sünnet'ten çıkaracak ilme (içtihad ehliyetine) sahip olmaması sebebiyle, bir müçtehidi (örneğin İmam Âzam Ebû Hanîfe'yi) taklit etmesi İslâm âlimlerinin icmasıyla vacip görülmüştür.[8] Zira Enbiyâ Suresi 7. ayette (فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) *"Eğer bilmiyorsanız zikir (ilim) ehline sorun"* buyrulmuştur.

Ancak ameldeki bu meşru taklid, itikadî (inanç) konulara gelince çok büyük teolojik tartışmalara sahne olmuştur. Allah'ın varlığı, birliği, peygamberlerin sıdkı gibi temel akaid esaslarında taklid caiz midir? İmam Mâtürîdî ve Ehl-i Sünnet kelâmcılarına göre (Eş'arî, Bakıllânî, Pezdevî), kişinin inanç esaslarını sırf atalarından, hocasından veya çevresinden duyduğu için (aklî delil olmaksızın) kalben tasdik ederek kabul etmesi (İman-ı Taklîdî) geçerlidir, bu kişi mümindir.[9] Lâkin, kişi aklî ve naklî delillerle inancını temellendirme kapasitesine sahip olduğu halde bunu yapmazsa **(terk-i istidlâl ve nazar)**, farz olan tefekkür görevini terk ettiği için günahkâr sayılır.[9] Zira Kur'an sürekli akletmeyi, ibret almayı ve kâinat ayetleri üzerinde düşünmeyi emreder. Mu'tezile mezhebi ise bu konuda aşırıya giderek (ifrat), taklidî imanı tamamen geçersiz saymış ve delilsiz inananı kâfir kabul etmiştir; ki Ehl-i Sünnet bu katı görüşü reddeder.[9]

Tahkik: Şüphelerin İzalesi ve Hakikatin İspatı

"Tahkik", bir şeyin doğruluğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde araştırıp ortaya çıkarmak, gerçeğe nüfuz etmek ve bilgiyi burhanla teyit etmektir.[10] Tahkik ehli (Muhakkik), inancını "Burhan" derecesindeki aklî delillere, fıkhî pratiğini Edille-i Şer'iyye'nin derinliğine ve kalbini ilâhî irfana dayandıran kâmil insandır.

İmam Mâtürîdî'ye göre iman; Mürcie'nin iddia ettiği gibi yalnızca "dilin ikrarı", veya Cehm b. Safvân'ın iddia ettiği gibi kalbin kuru bir "marifeti" (bilgisi) değildir.[9] Gerçek iman, aklın nazar ve istidlâl ile ulaştığı kesin bilginin, kalpte iradî ve sarsılmaz bir "Tasdik"e (onaylamaya) dönüşmesidir.[9] İşte bu tasdik **"İman-ı Tahkikî"**dir.

Günümüzün Modern Taklid Krizi: Bugünün Müslüman bireyleri, inancı tahkik seviyesine çıkaramama sorunuyla maluldür. Dahası, eskiden dini konularda âlimler taklit edilirken, bugün "bilimselcilik" (scientism), medya manipülasyonları ve teknolojik algoritmalar körü körüne taklit edilmektedir. Birey, okuduğu bir dijital veriyi burhan süzgecinden (tahkik) geçirmeden kabul etmektedir. İslâm'ın mütefekkir âliminin vazifesi, toplumu bu modern dogmatizm (taassup)

uykusundan uyandırıp [8], onlara **varlığın ve bilginin tahkikini öğretmek**tir.

5. Bütünleştirici ve Ahlâkî Erdem: Hikmet (İlim ve Amelin İttihadı)

Aklın nazar ve burhan ile bulduğu doğrular, inancın tahkike ermesiyle zihinde kemale erse de, kendi başına bırakıldığında pratik hayatta (amelde ve ahlâkta) ilâhî hedefine ulaşamayabilir. Bilginin eyleme, zekânın ahlâka dönüştüğü o muazzam kavşakta devreye **"Hikmet"** girer.

Klasik Arapça sözlüklerde "hüküm vermek, engellemek, sağlamlaştırmak (ihkâm)" ve "gemlemek" anlamlarına gelen hikmet; insanı kötü, çirkin ve fesat olandan alıkoyan, iyiye, doğruya ve maslahata yönlendiren söz ve davranış bütünüdür.[11] Felsefî ve kelâmî tanımlarda Seyyid Şerîf el-Cürcânî hikmeti, "insanın gücü ölçüsünde nesnelerin mahiyet ve hakikatlerini bilmesi" olarak tarif eder.[11] Fahreddin er-Râzî ise hikmetin iki kanatlı bir kuş olduğunu vurgular: "Nazarî Hikmet" (doğruyu, eşyanın hakikatini bilmek) ve "Amelî Hikmet" (doğru olanı, isabetli işleri yapmak).[11] İslâm ahlâk felsefesinde (Râgıb el-İsfahânî vd.) hikmet; iffet, şecaat ve adalet ile birlikte insanın dört temel faziletinden (Erba'at-ı Fezâil) biridir ve doğrudan akıl gücünün ifrat ve tefritten arınarak ıslahına dayanır.[11]

Fıkhî ve Makâsıdî Bağlamda Hikmet

Fıkıh ve Usul-ü Fıkıh ilminde hikmet; şer'î hükmün konuluş amacı (makâsıd-ı şâri') ve o hükümle toplum/birey için sağlanmak istenen **"maslahat" (fayda)** veya defedilmek istenen **"mefsedet" (zarar)** olarak tanımlanır.[11]

Bir hükmün uygulanabilmesi için fukaha somut, açık ve istikrarlı bir vasıf olan "İllet"i arar.[11] Ancak **"İllet"** hükmün varlık şartı (sebebi) iken, **"Hikmet"** o hükmün arka planındaki ilâhî gaye ve ruhtur.[11] El-Âlim El-Rabbânî, içtihad ederken (örneğin Kıyas-ı Fukaha'yı uygularken) sadece kuru illete değil, şeriatın genel amaçları olan *Makâsıd-ı Şerîa*'ya (Dinin, Canın, Aklın, Neslin ve Malın korunması) yani "Hikmet"e bakar. Taberî'nin Kur'ân tefsirinde *(Bakara 2/269)* belirttiği üzere hikmet, "söz ve fiilde isabet etmek", ilâhî muradı doğru okumaktır.[11]

Kripto Varlıklar, Biyoetik ve Hikmet Nazariyesi:

Günümüzün çetrefilli meselelerinden olan "Kripto varlıklar" (Bitcoin, kripto paralar) fıkhî açıdan değerlendirilirken, zâhirî ulema sadece "mübadele aracı olma" (semeniyet) vasfı üzerinden fetva arayışına girer. Ancak Hikmet nazariyesine sahip bir mütefekkir, bu meselenin *Makâsıd-ı Şerîa* bağlamındaki mefsedet-maslahat dengesini (Hikmet'i) inceler. Kripto varlıkların arkasında yatan aşırı değer dalgalanmaları (volatilite), spekülasyon, aldanma (garar), kara para aklama kolaylığı ve arkasında hiçbir reel iktisadî değer/üretim (a'yân) bulunmaması, İslâm mülkiyet anlayışının ve "hıfz-ı mal" (malın korunması) ilkesinin hikmetine taban tabana zıttır. Nisa Suresi 29. ayetteki (لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ) *"Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin"* emrinin hikmeti, **garar** ve

spekülasyonu reddeder.

Tasavvufî ve Bâtınî Bağlamda Hikmet

Tasavvufta hikmet, eşyanın var oluş amaçlarının kavranması ve sebep-sonuç bağlarının ötesindeki ilâhî sırların sezgisel bilgisidir.[11] Kadı Tehânevî bunu, "nefsin ve şeytanın afetlerini, tuzaklarını ve bunlardan koruyucu manevî riyazet yollarını bilmek" olarak somutlaştırıp ahlâkî bir zemine oturtur.[11] Seyyid Şerif el-Cürcânî ise tasavvufi hikmeti ikiye ayırarak sınırları çizer [11]:

- ***el-Hikmetü'l-mantûk bihâ (Dile getirilen hikmet):*** Sözle ifade edilebilen, öğretilebilen, şeriatın zâhir sınırları içindeki ahlâkî ve fıkhî hikmetlerdir.
- ***el-Hikmetü'l-meskûtün anhâ (Dile getirilmeyen hikmet):*** Sadece manevî terbiyeden geçmiş seçkinlere (havas) has olan, kelimelere dökülemeyen, döküldüğünde avamın itikadını bozma tehlikesi taşıyan derûnî sırlardır.[11]

6. Kalbin Müşahedesi: Feraset ve Basiret (İrfanî Yetiler)

Aklın burhan yoluyla hakikati ispat etmesi ve amelin hikmetle bezenmesi tekâmülün son noktası değildir. Ehli Sünnet çizgisindeki Nakşibendî usulünde sülûka giren salik (manevî yolcu), zâhirî şeriatı zerre miktar ihlâl etmeden, bâtınî bir uyanış ve kalp tasfiyesi yaşamak zorundadır. Aklın nazarından kalbin nazarına, zahirin idrakinden batının müşahedesine geçişte **Feraset ve Basiret** devreye girer.

Feraset: Eşyanın ve Olayların İç Yüzünü Keşfetme Melekesi

Firâset, lügatte "keşfetme, sezme, ileri görüşlülük, olayların perde arkasını anlama ve gelecekle ilgili isabetli tahminlerde bulunma" anlamına gelir.[12] İslâm düşüncesinde ve tasavvuf ilminde firâset, elde ediliş yöntemine ve bilgi kaynağına göre üç ana kategoriye ayrılır [13]:

Firâset Türü	Elde Ediliş Kaynağı ve Temel Özellikleri
1. Hikemî ve Tabiî Firâset (Fizyognomi - İlmü'l-Kıyâfe)	Kişinin fiziksel yapısına (yüz hatları, göz rengi, el yapısı) bakarak onun ahlâkı, huyu ve şahsiyeti hakkında tahlil yapmaktır. Bu ilim, Aristo'nun ***Sırrü'l-esrâr*** eseriyle İslâm dünyasına geçmiş; Kindî, Râzî gibi filozoflarca kullanılmış ve devlet yönetiminde (liyakat tespitinde) işe yaramıştır.[13]
2. Riyâzî Firâset	Sıkı bir perhiz (az yeme), az uyuma ve çile (riyazet) yoluyla nefsin dünyevî hazlardan ve

	madde âleminden soyutlanarak ruhun güçlendirilmesiyle elde edilir. İbn Kayyim'e göre bu tür firâset inanç şartı aranmaksızın gayrimüslim rahiplerde veya filozoflarda da bulunabilir.[13]
3. İlâhî (Şer'î) Firâset	Allah'ın müminin kalbine attığı özel bir nur ile hakkı batıldan ayırma yetisidir. **Şer'î terbiye** ve Nakşibendi sülûkunda **"nefs tezkiyesi"** ile gaflet perdesinin kalkması sonucu oluşur.[14] Kaynağı Tirmizi'de geçen şu meşhur hadis-i şeriftir: (اتقوا فراسة المؤمن فإنه ينظر بنور الله) *"Müminin firâsetinden sakınınız, zira o Allah'ın nuru ile bakar"*.[13] Hz. Ömer'in vahiy inmeden bazı hükümleri sezmesi bu türdendir.[13]

Hukuk (Kaza) Kapsamında Firâset: Firâset sadece manevî bir his değil, İslâm hukukunda (Fıkıh) bir yargılama (Kaza) metodolojisi olarak da derinlemesine tartışılmıştır. Hâkim hüküm verirken firâset kullanabilir mi? Mâlikî fakihi İbn Ferhûn gibi usulcüler, dar anlamda firâseti (fiziksel görünüşten karakter tahmini yapmayı) yargılamada reddetmişlerdir; zira İslâm hukukunda hüküm, kesin delile (burhana/yakîne) dayanmalıdır. Zanna ve tahmine dayalı hüküm zulme yol açar.[13] Ancak Hanbelî fakihi İbn Kayyim el-Cevziyye *eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye* adlı eserinde, firâsete daha geniş bir şer'î anlam yükleyerek, onun yargıda "karîne" (ipucu ve emâre) değerlendirme metodu olarak elzem olduğunu savunmuştur.[13] Hâkimin; olay yerindeki maddî bulguları, şahitlerin psikolojik hallerini, çelişkileri üstün bir zekâ ve "şer'î firâset" ile birleştirip gerçeği sezinlemesi, haksızlıkların önüne geçer.[13] Tâbiîn'in meşhur kadısı İyâs b. Muâviye'nin ince zekâsı ve firâsetli hükümleri bunun İslâm yargı tarihindeki en parlak örnekleridir.[13] Firâsete dair ilk müstakil eseri yazan kişinin de büyük müçtehid İmam Şâfiî olması, fıkıh ile irfanın nasıl iç içe geçtiğini gösterir.[13]

Basiret: Ahireti, Gaybı ve Hakikati Müşahede Eden İç Göz

Feraset, dışarıdaki ipuçlarından içeriye (bâtına) ulaşma eylemi iken; "Basiret", insanın kalbinde açılan mânevî ve nûrânî bir gözle gayb âlemini, varlığın hakikatini ve ilâhî vaatleri perdesiz olarak (yakînen) doğrudan müşahede etmesidir.[12] Kutsiyet nuruyla aydınlanmış kalbin maddî ve manevî âlemdeki hakikatleri görme yeteneği olan basiret, aklın **"Burhan"** ile ulaştığı zihnî kesinliği, kalbin **"Ayan beyan"** görme makamına **(İhsan)** yükseltir.[12]

Nakşibendî irfan mektebinde ve tasavvufi kaynaklarda belirtildiği üzere, sâlik gaflet uykusundan uyanıp tefekkürünü sahih bir çizgiye oturttuğunda, Allah'ın lütfuyla kalbinde **"Basiret Nuru"** hasıl olur.[15] Bu nur; aklî kıyasın ötesinde ontolojik bir deneyimdir. Basiret sahibi bir kâmil mümin;

Allah'ın vaatlerini, ölümden sonraki halleri, Cennet ve Cehennemi, Mahşer meydanında terazilerin (mizan) kurulmasını sanki dünyevî gözüyle karşısında görüyormuşçasına yaşar, idrak eder.[15] Kalbinde ahirete açılan bu pencere ile dünyanın hızla yok oluşa giden (fânî) bir gölge olduğunu müşahede eder.[15]

Bununla beraber Ehl-i Sünnet tasavvufunda basiretin yegâne ölçüsü ve gayesi Şeriat'tır. Sûfî âriflerin beyanına göre: *"Basiret öyle bir şeydir ki, onun faydası ancak peygamberlerin getirdiği şeriata uymakla hasıl olur, resullerin getirdiği hususlara muhalefet etmek ise bu nura zarar verir (onu söndürür)"*.[15] Yani şeriata (zâhire) ve Kitab'a muhalif olan hiçbir bâtınî "keşif" veya "rüya", İslâm âlimi nezdinde muteber bir basiret sayılamaz; o ancak **"istidrac" (şeytanî bir yanılsama/safsata)** olabilir. Basiret aklı iptal etmez, aksine onu şüphe karanlığından çıkarıp tahkikî imanın zirvesine taşır: *"Basiret, seni şüpheden iman ya da görmekle (müşahede) kurtaran şeydir"*.[15]

Basiret ve Şeriat Bütünlüğünün Tarihî Misali: Tasavvufun ürettiği bâtınî ilim ile ulemanın (fıkhın) ürettiği zâhirî şer'î ilim arasında gerçekte hiçbir çatışma yoktur.[16] Osmanlı'nın son dönem Halvetî-Şâbânî ve Nakşî-Müceddidî silsilesinden gelen Çerkeşî Mustafa Efendi'nin hayatı bu basiretin fıkha yansımasının enfes bir misalidir. Çerkeşî Efendi, basiret ve feraset nuruyla, kendi döneminin cahilî taassuplarını yarmış, ihmal edilen kadınların ve kız çocuklarının cemaate dâhil edilmesini, eşi Adeviyye Hanım'la birlikte Cuma namazlarına katılmalarını sağlamıştır.[16] Bu tarihi hadise; basiretin insanı asosyal bir mağaraya hapsetmediğini, aksine *Makâsıd-ı Şâri'* (dinin gayeleri) çerçevesinde toplumsal adaleti, cemaat şuurunu ve şer'î maslahatı ihya eden rabbânî bir feraset olduğunu kanıtlar.[16]

7. Kalbî Bilginin Zirvesi: İrfan ve İşrak Felsefesinin Sınırları

Epistemolojik seyrimizde, Aklî delilden (Burhan) kalbî sezgiye (Feraset ve Basiret) geçen yolculuk, netice itibariyle kulu ilâhî marifete, yani "İrfan"a ulaştırır.

İrfan: Mârifetullah ve Keşfî Bilgi

İrfan, nazar ve istidlâl yoluyla ulaşılan kavramsal bilginin (ilim) ötesinde; kalp tasfiyesi, içsel arınma ve doğrudan müşahede (tecrübe) yoluyla Allah'ı ve O'nun isim-sıfatlarının eşyadaki tecellilerini tanımaktır **(Mârifetullah)**.[7] İrfan, Burhan'ı yıkmaz, onu bir alt basamak olarak kullanıp ötesine geçer. Burhan, ateşin varlığını dumanından (delil) bilmekse; İrfan, ateşin sıcaklığını bizzat hissederek **(basiret/müşahede)** bilmektir.

İşrâkîlik: Felsefî İrfanın Sınırları ve Ehl-i Sünnet Eleştirisi

İslâm düşünce tarihinde bu keşfî ve kalbî bilgi yöntemini felsefî bir sistem haline getiren düşünür Şihâbüddin es-Sühreverdî (el-Maktûl) olmuş ve "İşrâkîlik" (Aydınlanma Felsefesi) ekolünü kurmuştur.[18] İşrâk (güneşin doğması, nurun aydınlatması), Meşşâî (Aristotelesçi) felsefenin

sadece akla ve kıyasa dayalı rasyonalizmine (nazar) karşı, keşf, sezgi ve ilhamı merkeze alan bir epistemolojik öğretidir.[18] Sühreverdî, İslâm tasavvufunun irfânî tecrübelerini alarak; Yeni Platonculuk, Eski Yunan, Kadim Pers nurları (Zerdüştlük motifleri) ve Sâbiî felsefesi ile harmanlamış; **mantıksal diskurun ancak "İşrâkî" bir ilhamla (nurla) kemale** erebileceğini savunmuştur.[18]

Ancak "El-Âlim El-Rabbânî" kimliğiyle, Nakşibendî İmamı İmam Rabbânî Müceddid-i Elf-i Sânî'nin *Mektûbât*'ındaki ölçülerle yaklaştığımızda, İşrâkîliğin barındırdığı bu Eski Yunan ve Pers felsefî tortuları [18] büyük bir sapma riski taşır. **Nakşibendî usulüne göre, tasavvuftaki "keşf", "işrak" ve "ilham", asla *Kitap, Sünnet, İcma* ve *Kıyas-ı Fukaha* hiyerarşisinin (Edille-i Şer'iyye) önüne geçemez.** Şer'î ölçülerin dışına çıkan, fıkhın haram kıldığını helal, helal kıldığını haram sayan her "işrâk", noksandır, batıldır ve reddedilir. Hakiki İrfan; İslâm'ın burhânî aklını rehber edinerek kalbi masivadan (Allah'tan gayrı her şeyden) temizlemek ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Sünnet-i Seniyyesi'ne (A'yân-ı Sâbite'nin yeryüzündeki en kâmil Beyanına) ittiba etmektir.

Hâtime: Zâhir ile Bâtının Hiyerarşik Birliği ve İstikbalin İnşası

Toparlamak gerekirse; zikredilen tüm bu bilişsel, felsefî ve manevî mefhumlar, birbirini nakzeden (bozan) zıtlıklar değil, kâmil insanın inşasında birbirini tamamlayan hiyerarşik bir şema, ulvî bir merdiven arz eder. İslâm insanı hakikat yolculuğunda şu epistemolojik ve ontolojik aşamalardan geçer:

1. **A'yân ve Beyan Boyutu (Ontoloji ve Vahiy):** Her varlığın ilâhî ilimde bir değişmez mahiyeti (A'yân-ı Sâbite) vardır. Bu hakikat insanlığa Kur'ân'ın ve Sünnet'in "Beyan"ı ile bildirilmiştir. Mükellefiyet (sorumluluk) buradan başlar. Biyoteknolojik müdahaleler bu A'yân'ın hikmetine saygı duymalı, fıtratı bozmamalıdır.
2. **Taklid ve Nazar Boyutu (Sathîlikten Tefekküre):** İnsan, dinî hükümleri fıkhen otoriteye uyarak (Taklid) öğrense de, itikadî dünyasını ve varlık tasavvurunu "Nazar" ve "İstidlâl" metodolojisiyle aklî temellere oturtmak zorundadır. Aksi halde modernizmin şüphe rüzgârlarında savrulur.
3. **Burhan Boyutu (Kesin Bilginin İnşası):** İslâm mantığının en kesin mertebesi olan **bedîhiyat** ve **müşâhedâta (Yakîniyyât)** dayanarak zihin "Burhan"ı inşa eder. Bu, kelâm ilminin çelikten zırhıdır. Akıl bu mertebede yapay zekânın zannî safsatalarını (halüsinasyonlarını) ayırt eder.
4. **Feraset ve Basiret Boyutu (Ahlâkî ve Ruhî Yükseliş):** Sadece aklî burhanla yetinmeyen sâlik, nefis tezkiyesi (riyazet) ile kalbini arındırdığında, hukuka ve kaza ilmine dahi ışık tutan, olayların iç yüzünü sezen "Feraset"e ve ahiret hakikatlerini yakînen (Ayan beyan) müşahede eden "Basiret" nuruna kavuşur.
5. **İrfan ve Tahkik Boyutu (Marifetullah):** Aklın burhanı ile kalbin basireti bütünleştiğinde inanç, sarsılmaz "Tahkik" derecesine (İman-ı Tahkikî) ulaşır. Bu, Allah'ı görüyormuşçasına ibadet etme makamı **(İhsan**) ve gerçek **İrfan**dır.
6. **Hikmet Boyutu (Zirve ve Kâmil Amel):** Tüm bu aklî ve kalbî donanımların hayata, ahlâka,

sosyolojiye ve biyoetiğe ***Makâsıd-ı Şâri'*** çerçevesinde tatbik edilmesidir.

Netice-i kelâm; İslâm şeriatı zâhiri, irfan ve tasavvuf bâtını inşa eder. Zâhirî şeriat ve burhan olmadan bâtınî keşf bir vehme, şeytanî bir istidraca dönüşür. Bâtınî basiret ve hikmet olmadan uygulanan zâhirî akıl (kuru fıkıh) ise ruhsuz bir cilde döner.

Hakikat, ancak bu ikisinin, yani **"Akl-ı Selîm"** ile **"Kalb-i Selîm"**in **İlâhî Beyan** rehberliğinde birleşmesiyle (tevhid) tahakkuk eder.

Geleceğin (istikbalin) karmaşık fıkhî ve ontolojik sorunlarını çözecek olanlar; aklıyla **istidlâl ve burhan** kılıcını kuşanan, kalbiyle **basiret ve irfan** nuruyla bakan, eşyanın fıtratına müdahaleyi reddedip **ilâhî hikmetle** nizam kuran **"Muhakkik" (tahkik ehli)** Rabbani âlimlerdir. Hüküm, eşyanın evvelini ve ahirini hakkıyla bilen (el-Alîm, el-Hakîm) Cenâb-ı Hakk'a aittir.

(Yapay Zeka Yardımı ile Oluşturulmuştur)

26.02.2026 Balıkesir

Yusuf Canbulat

Alıntılanan çalışmalar

1. AYAN-I SABİT - Sorularla Risale, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://sorularlarisale.com/makale/ayan-i-sabit
2. A'YÂN-ı SÂBİTE - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamansiklopedisi.org.tr/ayan-i-sabite
3. DÜŞÜNME - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamansiklopedisi.org.tr/dusunme
4. T.C. BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI MANTIK BİLİM D, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstreams/6ed447e7-8fdc-4751-ac7f-a2c25633ced3/download
5. Seyyid Şerîf Cürcânî'nin “Kitabü't-Ta'rîfât” İsimli Istılah Eserinde Yer - DergiPark, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3832755
6. BURHAN - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamansiklopedisi.org.tr/burhan
7. gazâlî'de ma'rifetullah düşüncesi ve kelâmî istidlâlin değeri - DergiPark, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/179969
8. TAKLİD - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026,

https://islamansiklopedisi.org.tr/taklid--fikih
9. Mâturîdî'de Hakikat, Taklid ve Tahkik Açısından İman - Kırmızılar, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://www.kirmizilar.com/maturidi-de-hakikat-taklid-ve-tahkik-acisindan-iman/
10. TAHKİK - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamansiklopedisi.org.tr/tahkik
11. HİKMET - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamansiklopedisi.org.tr/hikmet
12. BASÎRET - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamansiklopedisi.org.tr/basiret
13. FİRÂSET - TDV İslâm Ansiklopedisi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamansiklopedisi.org.tr/firaset
14. (PDF) MUSTAFA BİN BÂLÎ VE İLM-İ FİRÂSET'İ - Academia.edu, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://www.academia.edu/37700625/MUSTAFA_B%C4%B0N_B%C3%82L%C3%8E_VE_%C4%B0LM_%C4%B0_F%C4%B0R%C3%82SET%C4%B0
15. BASİRET MERTEBESİ - Islam Content, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://islamcontent.com/tr/content/68590
16. SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ TÜRKİYAT ENSTİTÜSÜ - Çankırı Karatekin Üniversitesi, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://krtknadmn.karatekin.edu.tr/files/turkiyat/%C3%A7ank%C4%B1r%C4%B1n%C4%B1n%20manevi%20mimarlar%C4%B1%20WEB-Son.pdf
17. Alimler | PDF - Scribd, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://www.scribd.com/document/430592895/alimler
18. işrâkîlik'in islâm felsefesi içerisindeki yeri ve kaynakları, erişim tarihi Şubat 25, 2026, https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/37298/makaleler/8/arastirmax-israkilikin-islam-felsefesi-icerisindeki-yeri-kaynaklari.pdf
19. erişim tarihi Ocak 1, 1970, https://islamansiklopedisi.org.tr/israkilik